

POZNÁMKY K FONOLOGICKÉ KONFRONTACI ČEŠTINY A SLOVENŠTINY

JOSEF VACHEK, PRAHA

I. Fonologická konfrontace češtiny a slovenštiny má u nás už více než půlstoletou tradici — už od Jakobsonova významného pojednání z roku 1931. Jeho autor tehdy zdůraznil hlavně dva závažné rozdíly mezi oběma jazyky. Je to především čtyřúhelníkový tvar systému krátkých vokálů v spisovné slovenštině proti korespondujícímu trojúhelníkovému systému spisovné češtiny (rozdíl je dán existencí krátkého [ä] v slovenštině a jeho neexistencí v češtině). Druhý bod, na nějž Jakobson soustředil pozornost, se týká fonologického poměru hlásek [i] a [j] ve srovnávaných jazycích: ukazuje, že sice v obou jazycích tyto hlásky realizují stále ještě samostatné fonémy, že však v slovenštině je rozdíl mezi nimi již tak oslaben, že tu /i/ a /j/ stojí „na samém prahu fonemického rozlišování“ (str. 162).

Sám jsem se tímto druhým rozdílem mezi oběma jazyky opětovně zabýval (Vachek 1932, 1968, 1974) a dospěl jsem k závěru, že rozdíl mezi oběma slovenskými fonémy je oslaben ještě mnohem více, než soudil Jakobson. Na tomto zjištění setrívám i po nejnovějších odlišných výrociích E. Paulinyho, jehož jinak velmi pozoruhodná a důmyslná analýza slovenského fonologického systému se snaží dokázat samostatnost obou fonémů v slovenštině tím, že vytváří svou osobitou soustavu distinktivních rysů, znatelně odlišných od „klasické“ soustavy harvardské i od soustavy Chomského—Halla (stručně o problematice slovenského /i/ a /j/ pojednávám níže v úseku IV).

Na druhé straně lze jen souhlasit s Paulínym, pokládá-li nejnověji slovenskou samohlásku [ä] za pouhou stylistickou variantu fonému /e/. Toto hodnocení jistě správně vystihuje současný nevyumělkovaný ortoepický úzus; nelze si ovšem nepovšimnout, že tímto hodnocením padá strukturální rozdíl mezi fonologickými podsystémy krátkých vokálů v češtině a v slovenštině, tedy rozdíl mezi trojúhelníkovou a čtyřúhelníkovou formací, který v Jakobsonově pojetí má pro fonologickou strukturu slovenštiny „podstatný význam“ (str. 169).

II. V těchto poznámkách bych chtěl především poukázat na jiný významný strukturální fonologický rozdíl mezi češtinou a slovenštinou, na který — pokud vím — nebylo z fonologické strany dosud upozorněno. Je to skutečnost, že slovenština nezná

v nepřízvučných slabikách slabikotvorné sonanty, které jsou v takových slabikách v češtině zcela běžné (jde tu zvláště o slabikotvorné poziční varianty fonémů /r/, /l/): srovn. čes. *bratr, obr, vítr* — *nesl, tekl, vedl* se slov, *brat, obor, viator* — *niesol, tiekol, viedol*. (Sem by ovšem patřil i rozdíl mezi čes. knižním [m] ve slovech *sedm, osm*, kde však už i ortoepická norma češtiny dnes připouští tvary *sedum, osum*, proti slov. *sedem, osem*). Stojí za povšimnutí, že se slovenština vyhýbá nepřízvučným slabičným sonantám i v osobních jménech cizího původu, j. *Schwanzer, Ruppeltdt*, kde ortoepická výslovnost je [švancer], [rupelt].

Důsledkem neexistence slabikotvorného [r], [l] v slovenských nepřízvučných slabikách je ovšem jistá diferenciacie repertoáru slabikotvorných sonant v slabikách přízvučných a nepřízvučných. I když tu nejde o výskytový rozdíl fonému jako celku, ale jen o nevýskyt jeho kombinatorní varianty, běží tu přece jen o významný strukturální rys, jehož význam stoupne, uvědomíme-li si ještě jiný rozdíl. Jak známo, v slovenských nepřízvučných slabikách nenajdeme ani dlouhé sonantní fonémy /í/, /í/, jejichž místo je pouze v slabikách přízvučných. Je tedy repertoár slovenských nepřízvučných slabik na úseku sonant zřetelně chudší než repertoár slabik přízvučných.

Proti tomu by bylo lze namítnout, že zase naopak se v slovenských nepřízvučných slabikách vyskytují fonémy, které jsou neznámé zase slabikám přízvučným, totiž /e:/ a /iu/. Avšak tyto dvě položky (z nichž druhá je navíc skupinou fonémů dvou) mají v slovenském fonologickém systému zcela jiné postavení než zde diskutované sonanty. Jak ukázal — zase už více než před půl stoletím — Ludovít Novák (1932, zvl. str. 87, 89n), představuje /e:/ neústrojný prvek vnesený do slovenské fonologické soustavy (po náznacích už Hodžových) Martinem Hattalou místo původního štúrovského /ie/, popř. /uo/. Jak známo, vyskytuje se tento neorganický foném prakticky jen v soustavě adjektivní deklinace (výjimečné /e:/ ve kmeni subst. *dcéra* je zřejmě signálem emoce, podobně jako v lidové češtině, kde zase jinak proti knižnímu /e:/ bývá téměř soustavně /i:/, srovn. Vachek 1968, str. 32n). Pokud se pak týče dvojfonémového /iu/, bylo — jak správně podotýká i Pauliny (a už před ním L. Novák, cit. stať str. 86n) — vytvořeno ve spisovné slovenštině analogickým vyrovnáním podle diftongů v ostatních pádech příslušných paradigmát místo původního /u:/ po /ň/, popř. /dz/. Vyskytuje se, jak známo, jen ve třech pozicích (*znamenu, paniu, cudziu*), a proto je Pauliny vhodně označuje jako fakt okrajový a v svém přehledu spis. slov. dlouhých vokálů a diftongů (str. 143) jak /iu/, tak /e:/ plným právem vypouští.

Srovnáme-li s právě komentovanou situací slovenskou stav věcí ve spis. češtině, zjišťujeme, že v českém podsystemu vokalických fonémů není vůbec rozdílu mezi repertoárem slabik přízvučných a nepřízvučných. Všechny samohláskové fonémy slabik přízvučných běžné v domácí slovní zásobě najdeme i v slabikách nepřízvučných, tedy jak krátké /a/, /e/, /i/, /o/, /u/, tak dlouhé /a:/, /e:/, /i:/, /u:/, a ovšem i dvojfonémové /ou/. Ale také dlouhé /o:/ v nepřízvučných slabikách najdeme, ovšem stejně jako v přízvučných slabikách, jen jako signál cizosti nebo silné emoce

(srovn. *rondó, šodó — haló*). — K situaci ve slovenštině si ještě připomeňme známé rytmické krácení v nepřízvučných slabikách víceslabičných slov: i díky jemu dochází k určitému kvantitativnímu omezení výskytu některých vokalických fonémů proti jejich výskytu v slabikách přízvučných. Jinými slovy, i tu dochází k jisté, byť jen kvantitativní diskriminaci určitých vokalických fonémů v nepřízvučných slabikách (v češtině je taková diskriminace neznámá).

Odlíší-li se tu slovenská situace od české, připomíná to — třebaže ovšem jen ve zcela slabém náznaku — situaci ruskou, kde, jak známo, vokalický repertoár nepřízvučných slabik je proti repertoáru slabik přízvučných výrazně omezen (obsahuje jen /i/, /a/, /u/ proti přízvučným /i/, /e/, /a/, /o/, /u/). Samozřejmě byly příčiny ruské diferenciaci, dané dynamickým slovním přízvukem, zcela jiné než ve slovenštině. Tím však nápadněji vystupuje redukce repertoáru nepřízvučného vokalismus v slovenštině, kde má slovní přízvuk — stejně jako v češtině — funkci jen delimitativní.

III. Srovnání fonologické situace ruské a slovenské nám může být užitečné i jinak. Poznali jsme, že slovenština na rozdíl od češtiny nezná slabikotvorné sonanty v nepřízvučných slabikách, ač je připouští ve slabikách přízvučných. Jak známo, ruština slabikotvorné sonanty v domácí slovní zásobě nezná vůbec, bez ohledu na přízvučnost či nepřízvučnost slabiky (srov. čes. *bratr, vítr, nesl* — rus. *brat, veter, nės* atp., podobně čes. a sloven. *vrch, vlk* — rus. *verch, volk* atp.). — Jedna věc tu zasluhuje zvláštní pozornosti. Tam, kde se v ruštině objevuje /r/ v poloze nepřízvučné, je jeho realizací zpravidla hláska neznělá (j. např. *Пётр, пересмотр*), tj. takové [ɾ] nevytváří slabiku a je jasně pouhou kombinatorní variantou fonému /r/, jinak realizovaného variantou znělou. Jinými slovy, ruština nevyužívá ani pozic typu *Пётр, пересмотр* k uplatnění slabikotvorné realizace sonanty v nepřízvučné slabice (k této problematice v ruštině srov. i Vachek 1970b). I když této „abstinence“ ruština dosahuje jinými prostředky než slovenština, motivace cíle je tu zřejmě táž — vyhnout se slabikotvorné sonantě v nepřízvučné slabice. Lze tedy vcelku konstatovat na základě všech právě vypočtených skutečností, že na tomto úseku je strukturní situace slovenská podobnější strukturní situaci ruské nežli situaci české, v níž slabikotvornost sonantů není závislá na přízvučnosti nebo nepřízvučnosti dané slabiky.

Právě provedené srovnání strukturních situací v třech slovanských jazycích vystoupí ještě zajímavěji, uvědomíme-li si, že se k těmto dnes odlišným situacím dospělo ze společného historického základu. V tomto základu (běžně označovaném jako praslovanský) končila se srovnávaná slova na *-lъ, -rъ*; když slabé jery zanikly, octly se soanty je předcházející na konci slova. Pokud před takovou sonantou předcházela samohláska, přimkla se tato sonanta k ní a slovo se pak, jako obvykle po odpadnutí slabého koncového jeru, zkrátilo o jednu slabiku. Jestliže však před takovou sonantou předcházela souhláska, bylo zkrácení o jednu slabiku možné jen v tom případě, že koncová sonanta nevytvoří slabiku (nebo nanejvýš jen tzv. slabiku

„pobočnou“, Sieversovu „Nebensilbe“). Vytvoření slabiky tu bylo možno zabránit dvěma způsoby; buď změnou sonanty v její neznělý protějšek nebo — řídkěji — artikulací i nadále znělou, ale neslabičnou. Prvý způsob je doložen výše uvedenými ruskými příklady *Пётр, пересмотр*, druhý se předpokládá — na základě metrických faktů — pro starou češtinu (srovn. Jakobson–Fant–Halle 1952, str. 13, 20, kde se upozorňuje na skutečnost, že taková neslabičná sonanta pak realizuje samostatný foném odlišný od korespondující sonanty slabičné: jako příklad Jakobson uvádí stč. jednoslabičné *brdu* proti dvojslabičnému *br-du*, pod. bylo i jednoslabičné *krvi* — dvojslab. *pr-vý*, pod. *slza* — *pl-ný* atp.; už dříve na věc upozornil Trubeckoj 1939, str. 168, který tu hovoří o „korelaci slabičnosti“).¹

K tomu lze jen dodat, že na konci slova (resp. před potenciální pauzou) je pro takovou neslabičnou sonantu nejprůměrnější artikulace neznělá, jak se s ní zpravidla setkáváme ve výše uvedených případech *Пётр, пересмотр*. Zdá se, že jediné přes neznělou artikulaci koncového [-l] mohla vést cesta k rus. preteritálním tvarům typu *нес, разгрыз, спас*, a ovšem i k obdobným preteritům lidové češtiny středočeského typu, j. *nes', spad', čet'* apod. Zvláště situace v lidové češtině nás tu zajímá, protože ukazuje jednu z cest, jimiž bylo možno likvidovat funkčně málo zatížený fonologický protiklad /l/ — /l̥/. V jiných českých nářečích, než je středočeské, a také ve spisovné a ortoepické české normě, byla zvolena jiná cesta, a to fúze obou fonémů, znělého i neznělého (popř. slabikotvorného i neslabikotvorného) v jediný foném. Byla provedena prostou změnou neslabičné (a na konci slova patrně i neznělé) sonanty v sonantu slabičnou a znělou. Tentýž postup, sylabizace neslabičné sonanty, byl zvolen i v češtině lidové středočeského typu pro sonanty stojící v slabikách přízvučných (odtud náhrada jednoslabičného *brdu* dvojslabičným *br-du*, jednoslabičného *slza* dvojslabičným *sl-za* atp.). Na druhé straně ovšem řešila lidová čeština obdobnou situaci fonémů /r/ — /r̥/ v slabice nepřízvučné stejně jako čeština spisovná (v. výrazy jako *bratr, obr*), popř. zvláště ve flexi, podobně jako ruština, vsuvným vokálem (j. v gen. pl. *dober, veder* atp.). V každém případě lze říci, že se tu ve fonologických systémech tří zde srovnávaných slovanských jazyků uplatňuje jedna a táž tendence, směřující k vyřešení obdobného fonologického problému. Šlo tu zřejmě o likvidaci funkčně nedostatečně využitého fonologického protikladu znělých a neznělých (popř. slabičných a neslabičných) sonantních fonémů; byl to problém, který se ve všech těchto jazycích vynořil po odpadnutí koncových jerů. Prostředky, jichž srovnávané jazyky k dosažení daného cíle použily, byly různé, ale všechny vedly k žádoucímu cíli, tj. k ekonomičtějšímu využívání zvukových prostředků, které jsou fonologickému systému k dispozici.

Spolupráci rozmanitých prostředků, jež všechny směřují k dosažení jednoho a téhož cíle, zjišťují fonologičtí odborníci v poslední době i v mezích jednoho a téhož jazyka v průběhu jeho vývoje. V angloamerických jazykovědných kruzích bývá pro

¹ F. Trávniček 1935, 215, mluví v případech j. stč. *krvi, slza* o pobočných slabikách, nevšímá si však fonologických důsledků, které vyplývají z existence protikladu j. jednoslabičné *krvi* — dvojslabičné *prvý*.

takovou spolupráci někdy používáno metaforického termínu „conspiracy“ (asi jako „spiknutí“, srov. např. Roger Lass 1974), připomínajícího ostatně už dávny pojem E. Sapira „drift“. I když takovýto termín zprvu zaráží svou teleologickou koncepcí, o kterou jako by se opíral, nelze popřít, že odhalení takové (byť bezděčné) spolupráce procesů na první pohled zcela disparátních je s to vrhnout jasnější světlo na některé důležité, ale dosud nevyřešené problémy jazykového vývoje. Uvědomíme-li si, že motivem takové „konspirace“ je koneckonců zcela přirozená potřeba, aby jazykový systém dostal co nejadekválněji úkolům, jež se na něj kladou, ukáže se bezpředmětnou i zdánlivě oprávněná obava z teleologické náplně daného metaforického pojmu a termínu.

IV. Poslední část této stati chceme věnovat jinému „konspiračnímu“ procesu, jehož povaha rovněž těsně souvisí se srovnávací fonologickou charakteristikou češtiny a slovenštiny. Je to proces související s výše už letmo dotčenou problematikou fonologického hodnocení českých a slovenských hlásek [i] a [j]. Při svých pokusech o řešení tohoto problému (Vachek 1932, 1968, 1974) jsem opětovně docházel k jednomu a témuž závěru, že se tu jak v češtině, tak ve slovenštině zřetelně projevuje působení jedné a téže tendence, směřující k fonologickému splynutí fonémů /i/ a /j/, které jsou zatím ještě v obou těchto jazycích samostatné. Přitom však je zřejmé, že v slovenštině pokročil proces směřující k tomuto cíli podstatně dále než v češtině.

Důkazem správnosti této diagnózy je mi skutečnost, že se v slovenštině v průběhu jejího vývoje zlikvidovaly některé důležité polohy, ve kterých v češtině může dodnes stát jak /i/, tak /j/. Následkem toho se v slovenštině /i/ a /j/ dostávají důsledněji do vztahu komplementární distribuce, jaký je příznačný pro poziční varianty jednoho a téhož fonému, když v ní došlo k likvidaci polohy, ve které mohly obě hlásky fungovat a rozlišovat tak významy. K likvidaci dochází mj. zvláště na začátku slova před konsonantickým fonémem (srov. čes. *jdu* — slov. *idem*, čes. *jsem* — slov. *som*, čes. *jméno* — slov. *meno*, čes. *jho* — slov. nahrazeno výrazem *bremeno* atp.). Jiný krok k fúzi /i/ a /j/ představuje likvidace počátečních skupin /ji-/, za něž má dnes slovenština /i-/: proti čes. *jich*, *jiný*, *jistý* stojí slov. *ich*, *iný*, *istý* apod. Tím se slovenština zbavila skupin, jež by v případě fonologické fúze /i/ a /j/ musily být hodnoceny jako geminovaný foném /ii-/, a to v rámci jednoho a téhož morfému; takové geminované morfémy však v jazycích zde analyzovaných jsou neznámé, a proto se zákonitostmi jeho fonemické kombinace neslučitelné. Proto likvidací počátečního slov. /ji-/ je učiněn závažný krok k fonologické fúzi slov. /i/ a /j/.

Chtěli bychom při této příležitosti poznamenat, že vymezení „v rámci jednoho a téhož morfému“ je nutno respektovat při všech pokusech o fonologickou interpretaci, nikoli jen se speciálními, ad hoc formulovanými omezeními, s jakými se někdy při konkrétních interpretačních postupech setkáváme. Tato poznámka je nutná proto, že proti mému výkladu o pokročilé slovenské tendenci k fúzi /i/ a /j/ bývá někdy argumentováno existencí tvarů j. *mojich*, *prijať*. Tu je ovšem skupina

/ij/, /ji/ rozdělena morfémovým švem, takže takovéto skupiny, morfematically nehomogenní, nejsou v rozporu s tendencí k fúzi /i/ a /j/. Proti této mé argumentaci se staví E. Pauliny (1979, str. 135) poukazem na to, že v spojení konsonant plus vokál, resp. vokál plus konsonant „v rámci toho istého slova platia v slovenčine tie isté pravidlá pre spájanie foném vnútri tej istej morfémy ako aj na morfematických švíkoch.“ Nicméně, jak jsme opětovně ukázali (poprvé už r. 1932, v kritice fonologické koncepcce Daniela Jonese, v. Vachek 1932b), je pro správnou fonologickou interpretaci zásadní a soustavné přihlížení k morfematickým hranicím v rámci slov opravdu nevyhnutelné, chceme-li se vyvarovat nesprávných závěrů. Jak závažný je pro správnou fonologickou interpretaci zřetel k morfémovým hranicím, ukazuje i to, že dokonce i američtí deskriptivisté, kteří původně zcela vylučovali jakákoli sémantická kritéria ze svého postupu při zjišťování fonému z jazykových promluv, byli nakonec nuceni uznat existenci nejen slovních, ale i morfémových hranic, a to zásadně a soustavně, zavedením svých speciálních „fonémů“, které označovali termínem „junctures“ (podrobněji viz u J. Vachka 1970ab).

Že právě jen důsledné respektování morfémových hranic může vrhnout potřebné světlo na problematiku slovenských fonémů /i/ a /j/, ukazuje zvláště přesvědčivě srovnání slovních dvojic j. *viazat' : v/jazd, o biehat' : ob/jednat', viem : vi/jem* atp. Kdo by tu nepřihlížel k morfémovému švu, tomu by nutně unikl další, nesmírně důležitý doklad o silné tendenci slovenských fonémů /i/ a /j/ stát se poziciními variantami jediného společného fonému: na počátku základového morfému se z obou „čekatelů“ fonémové fúze uplatňuje jediné /j/, kdežto uvnitř takového morfému zase jediné /i/, ovšem jako prvá složka dvojfonémového diftongu (o bifonémnosti slov. dvojhhlásek /ia/, /ie/, /iu/ je právem přesvědčen i Pauliny, srovn. l.c. str. 131n). Jinými slovy, nedbání morfémového švu tu nutně vede k přehlédnutí důležité fonologické „konspirace“, směřující k fonologické fúzi slov. /i/ a /j/, fúzi, již patrně stojí v cestě opravdu už jen hrstka slov typu *zmija*.

Mimochodem řečeno, kdyby Paulinyho výrok (1979, str. 136n), opírající se o „přirozenou, neexplicitní“ výslovnost typu [zmi-a], že se v něm intervokálníké [j] už foneticky nerealizuje, byl bezpečně prokázán, bylo by lze uvažovat o fonologické fúzi /i/ a /j/ jako o hotovém faktu. Nicméně vývody Á. Krále, které Pauliny lojálně uvádí, nutí tu k jisté opatrnosti, nemluvě o tom, že bezpečným vodítkem fonologické interpretace je daleko spíše výslovnostní realizace explicitní, lentová, než neexplicitní, alegrová (důležité poznámky k tomuto bodu se najdou u Jakobsona–Halla 1956, str. 5n).² Pauliny ovšem nepokládá ani výslovnost typu [zmi-a] za průkaznou pro fúzi slov. /i/ a /j/, jejichž samostatnou fonologickou existenci dokazuje — podle mého názoru nepřesvědčivě — svou důmyslnou, ale krajně umělou konstrukcí

² Poznamenejme ještě, že situace v slovech synchronicky cizích, j. *agónia, gymnázium*, kterou Pauliny podpírá své výklady, nemůže být pro řešení daného problému průkazná; přesvědčivé řešení se může opírat jen o fakta slovní zásoby synchronicky domácí (o fonologických osobitostech cizí lexikální vrstvy psal u nás už Mathesius 1932).

distinktivních rysů,³ značně odlišnou od „klasické“ koncepce harvardské i od koncepce Chomského–Hallovy.

Ještě závažnější kritickou připomínkou k Paulinyho hodnocení slov, /i/ a /j/ je podle mého názoru ta okolnost, že přehlížení námi zde zjištěné konspirace nutně vede ke zkrácení situace ve fonologickém systému slovenštiny jako strukturního celku. Nerozpoznání dané konspirace způsobuje, že se tato situace naprosto neprávem jeví jako příliš statická, poněvadž při její charakteristice byl opominut důležitý faktor strukturně dynamický, daný právě působením uvedené konspirace.⁴

Bylo tu už výše poukázáno na to, že slovenština se přiblížila k cíli dané konspirace (fonologické fúzi /i/ a /j/) podstatně blíže než čeština. Že tu nejde jen o náhodný závěr, ale o vskutku správnou diagnózu, ukáže srovnání s jinou příbuznou jazykovou strukturou, s lidovou češtinou středočeského typu. Konfrontujeme-li se spisovně českými a slovenskými výrazy dříve zde uvedenými tvary lidové češtiny jim odpovídající, zjišťujeme, že tyto tvary se často velmi podobají tvarům slovenským. Tak za spis. čes. *jméno* je lidové *meno*, za spis. *jsem* lidové *sem*, počáteční skupina *j* plus kons. v slově *jdu* je lidově zjednodušena v tvar bez *j-* (*du*) atp. Lze tedy usuzovat, že v lidové češtině středočeského typu působí tatáž konspirační tendence jako v češtině a slovenštině spisovné, ale že proti spis. češtině se tu uplatňuje výrazněji, a ovšem naopak proti spis. slovenštině zase méně výrazně (srov. lid. čes. *jinej, jistej, jich* proti spis. slov. *iný, istý, ich*). Jinak řečeno, spisovná čeština se v oblasti zde zkoumané projevuje jako poměrně nejkonzervativnější ze tří zkoumaných struktur,⁵ spisovná slovenština pak jako nejprogresivnější (tyto termíny jsou ovšem ryze popisné, nikoli hodnotící), zatímco lidová čeština tu zaujímá střední postavení mezi oběma krajními póly.

Právě formulovaný závěr není ovšem nijak překvapující. Je obecně známo, že i na

³ V kontextu této stati se můžeme jen stručně dotknout Paulinyho souboru distinktivních rysů. Nejpodstatnější jeho rozdíl od „klasického“ souboru Jakobsonova (1952, 1956) i Chomského–Hallova (1968) je v tom, že distinktivní rysy vokálních fonémů se velmi výrazně liší od distinktivních rysů fonémů konsonantických, zatímco v klasických souborech je mezi oběma druhy distinktivních rysů v podstatě v hlavních rysech shoda. Paulinyho vedlo k jeho osobitému souboru zřejmě úsilí obhájit binární povahu všech vokálních protikladů (včetně často namítaných ternárních vztahů /i/ — /e/ — /a/, /u/ — /o/ — /a/, ač sami protagonisté harvardského pojetí, srov. Jakobson–Waugh 1979, se dovedou s námitkami proti binaristickému výkladu těchto vztahů vyrovnat i v rámci své klasické teorie). Důsledek Paulinyho důmyslné, ale značně umělé koncepce je pak ten, že fonologicky interpretuje [i] a [j] — přes jejich artikulační i akustickou nesmírnou blízkost — ve velmi rozdílných termínech distinktivních rysů: /j/ jako orální, kompaktní, vokální a konsonantické, kdežto /i/ je vokální a úzké. (Podle Jakobsona–Fanta–Halla je anglické /j/ — artikulačně i akusticky velmi blízké slovenskému /j/ — variantou /i/, jež je charakterizováno rysy vocalic, diffuse a acute.) Je zřejmé, že tu skutečnosti artikulační i akustické mluví proti Paulinyho interpretaci — nezdá se pravděpodobné, že by fonetické jevy sobě tak blízké byly fonologicky tak disparátní.

⁴ O závažnosti dynamického zkoumání fonologického systému (a jazykového systému vůbec) viz Vachek 1968a, str. 15n, 126n.

⁵ Nicméně tu a tam jde lidová čeština ve své verzi konspirace dokonce ještě dále než slovenština — srov. lid. čes. *reju, meju* proti slov. *ryjem, myjem*. I když tyto slovenské příklady, díky morfémovému švu, nejsou fúzi /i/ a /j/ na překážku, lid. české tvary jim odpovídající svou důslednou likvidací skupiny /ij/ radikálně odstraňují i takovou zdanlivou překážku fúze a tím nechávají tendenci směřující k této fúzi ještě výrazněji vystoupit. Takové případy jsou však v lid. češtině poměrně vzácné.

vyšších jazykových rovinách (hlavně gramatické) dovádí slovenština vývojové tendence zřejmé i v češtině důsledněji k danému cíli než čeština spisovná — viz např. úplné zobecnění slovesné koncovky 1. sg. prés. *-m* v slovenštině proti neúplnému jejímu zobecnění v češtině (spisovné i lidové), srovn. *nesiem — nesu, vediem — vedu, idem — jdu, vstanem — vstanu* atp. — Jiný příklad nestejně důslednosti v realizování vývojových tendencí oběma jazykům společných poskytují archaické formy spis. českých přechodníků proti radikálnímu zjednodušení této formy v slovenštině (a také v některých českých lidových nářečích) přeměnou přechodníku v nesklonné gerundium (čes. *nesa, nesouc, nesouce* — slov. *nesúc*); ještě archaičtější přechodník minulý (*nes, nessi, nessě*) v slovenštině vymizel úplně. Typologicky by se rozdíl mezi strukturami obou spisovných jazyků mohl vyjádřit v termínech důslednějšího odklonu slovenštiny od flexivního typu, jehož se spisovná čeština na rozdíl od slovenštiny (a do jisté míry i na rozdíl od lidové češtiny středočeského typu) ještě poměrně věrně přidrží; jak známo, lokalizoval Skalička akme flexivnosti v češtině do druhé poloviny 14. století (srovn. Skalička 1936). Není proto nijak překvapující, že se i na rovině základní, zvukové, jeví mezi oběma jazyky obdobný typologický rozdíl, tj. důslednější realizace dynamických vývojových tendencí ve fonologickém systému slovenštiny na rozdíl od jejich přibrzďované realizace v češtině, zvláště v její spisovné varietě. Tato typologická diferenciacie má přirozeně svůj odraz i v rozdílech morfonologických mezi češtinou a slovenštinou (srovn. Vachek 1979).

Znalci vývoje obou spisovných jazyků není ovšem žádným tajemstvím příčina této typologické diferenciacie. Je přirozeně dána tím, že kodifikace normy spisovné češtiny, jak k ní došlo na přelomu 18. a 19. století, se neopírala — jako tomu bylo o půl století později při kodifikaci normy spisovné slovenštiny — o současné živé nářečí kulturního centra, ale o úzus knižní, z doby o dvě století starší. Výhodou tohoto archaizujícího postupu bylo navázání na starší literární tradici a její nepřerušovaný vývoj. Tato nesporná výhoda — v době národního obrození velmi závažná — si ovšem vyžádala svou daň v podobě určité bariéry, která tu byla postavena vývojovým tendencím jazyka, bariéry, jež se později jen postupně překonává a místy přetrvává až dodnes. Naproti tomu spisovná slovenština se v době kodifikace své spisovné normy opřela o živé lidové nářečí a mohla tak pro svou strukturu jak gramatickou, tak zvukovou vydatněji těžit z těchto živých, dynamických zdrojů, než to bylo možno spisovné češtině v době kodifikace její vlastní normy. Nevýhodou slovenského řešení tu ovšem byla nemožnost opřít se o literární tradici (která ostatně byla tehdy na Slovensku realizována ponejvíce spisovnou češtinou).

Závěrem lze snad říci, že naše poznámky formulované v této stati potvrdily skutečnost, která se dnes v jazykovědě stále jasněji poznává, že totiž synchronická charakteristika fonologického systému zkoumaného jazyka vystoupí mnohem plastičtěji, je-li tento systém analyzován ne pouze staticky, ale i ve svých dynamických souvislostech. Jen průzkum jazyka jako otevřeného, neuzavřeného systému, se zřetelem k stálému napětí mezi jeho jednotlivými složkami, může dát adekvátní obraz jeho struktury. Konfrontace různých forem tohoto napětí v dvou i více

jazykových strukturách spolu geneticky příbuzných je, jak jsme snad přesvědčivě dokázali, schopna dokonce výstižně typologicky diferencovat tyto struktury i na tak zdánlivě formálním jazykovém plánu, jako je plán zvukový.

LITERATURA

- Jakobson, R.: Z fonologie spisovné slovenštiny. Slovenská miscellanea. Bratislava 1931, s. 155—163.
- Jakobson, R.—Fant, C. G. M.—Halle, M.: Preliminaries to Speech Analysis. Cambridge, Mass. 1952.
- Jakobson, R.—Halle, M.: Fundamentals of Language. Gravenhage 1956.
- Jakobson, R.—Waugh. L.: The Sound Shape of Language. Bloomington and London 1979.
- Lass, R.: Linguistic Orthogenesis? Scots Vowel Quality and the English Length Conspiracy. In: Historical Linguistics II. Amsterdam and Oxford 1974, s. 311—352.
- Lass, R.: On Explaining Language Change. Cambridge Univ. Press 1980.
- Mathesius, V.: Cizí slova se stanoviska synchronického. ČMF, 18, 1932, s. 231—239.
- Novák, L.: K vnitřním dějinám spisovné slovenštiny. Slavia, 11, 1932, s. 73—99, 295—352.
- Sapir, E.: Language. New York 1921.
- Trávníček, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935.
- Vachek, J.: Fonologický poměr hlásek i a j v češtině a v slovenštině. Slavia, 11, 1932, s. 265—273.
- Vachek, J.: Profesor Daniel Jones and the Phoneme. Charisteria Guil. Mathesio... oblata, 1932, s. 25—33.
- Vachek, J.: Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny. Praha 1968.
- Vachek, J.: Some Remarks on "Juncture" in Phonological Analysis. In: Proceedings of the 6th International Congress of Phonetic Sciences. Prague 1970, s. 963—965.
- Vachek, J.: Neskoľko zamečanj o značenii sillabičeskoj funkcii dlja fonologičeskoj analiza. Jazyk i čelovek, 4, 1970, s. 45—54.
- Vachek, J.: Ještě jednou k otázce slovenského /i/ a /j/. Universitas Comeniana, Philologica, 23—34, 1974, s. 139—145.
- Vachek, J.: Morfonologické poznámky k jazykové typologii. SaS, 40, 1979, s. 177—184.